

IHS monogram (trigram) u svjetlu tumačenja nekih arheoloških nalaza

NINA ČULJAK

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet

University of Mostar

Faculty of Humanities and Social Sciences

E-mail: nina.culjak@ff.sum.ba

DOI: <https://doi.org/10.47960/2712-1844.2024.10.31>

UDK: 27-526.6 "653"

726 "653"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 9. svibnja 2024.

Prihvaćeno: 7. kolovoza 2024.

Sažetak

Povod pisanju ovoga rada su nalazi IHS monograma (trigrama) u arheološkim kontekstima, otkriveni prilikom istraživanja srednjovjekovnih grobalja na području Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske, s kontinuitetom ukapanja u novom vijeku. Dok je područje Republike Hrvatske u tom razdoblju bio dominantno katoličko, prostor današnje Bosne i Hercegovine tijekom kasnoga srednjeg vijeka bio je jedinstveno kršćanski, ali uz prisustvo tri kršćanske denominacije (katolici, pravoslavci i sljedbenici Crkve bosanske) koje se u ranom novom vijeku, uslijed jačih utjecaja sa Zapada i s Istoka, postupno stapaju u dvije kršćanske denominacije (katoličku i pravoslavnu). U vezi s tim, ponekad se javljaju nedoumice oko korištenja ondašnjih pojedinih arheološki detektiranih crkveno-samostanskih kompleksa. Rješenje takvih dvojbi je, u slučaju izostanka pisanih izvora, teško dokučivo, jer često ne postoji dovoljan fond razlikovnih arheoloških elemenata za takvu raščlambu. Stoga pojava IHS simbola u točno određenoj razvijenoj formi ("bernardinovskoj" i "isusovačkoj") na luksuznijem prstenju i na arhitekturi, predstavlja možda jedan od indikativnih elemenata koji bi mogli pomoći razjašnjenju nekih nedoumica. S tim ciljem, a na temelju proučavanja dostupne relevantne literature, u radu se pokušavaju izvući određeni zaključci o razvoju ovog intrigantnog simbola koji je, kako ćemo vidjeti, stoljećima u velikoj mjeri prisutan, između ostalog, i na različitim arheološkim predmetima.

Ključne riječi: Isusov monogram; IHS monogram; Kristogram; kršćanska arheologija; Bernardin Sijenski; kasnosrednjovjekovna arheologija; ranonovovjekovna arheologija.

The IHS Monogram (Trigram) in the Light of the Interpretation of Some Archaeological Finds

Original scientific article

Received: 9 May 2024

Accepted: 7 August 2024

Summary

The reason for writing this paper were the findings of the IHS monogram (trigram) in archaeological contexts, which was used continuously in burials during the post-medieval period, discovered during archaeological excavations of medieval necropolises in the territory of Bosnia and Herzegovina and the Republic of Croatia. While the area of the Republic of Croatia was dominantly Catholic in the period, the area of today's Bosnia and Herzegovina was uniquely Christian during the late medieval period, but had three Christian denominations present (Catholics, Orthodox, and followers of the Bosnian Church), which in the early post-medieval period, due to stronger influences from the West and the East, gradually merged into two Christian denominations (Catholic and Orthodox). Additionally, there are sometimes doubts about the use of certain archeologically detected church-monastery complexes. In the absence of written sources, such doubts are sometimes difficult to resolve because we do not usually have a sufficient fund of distinguishing archaeological elements for such an analysis. Therefore, the appearance of the IHS symbol in a specific, developed form (“Bernardine” and “Jesuit”) on more luxurious rings and on architecture is perhaps one of the indicative elements that could help clarify some of the doubts. With this aim, and based on the study of available relevant literature, the paper attempts to draw certain conclusions about the development of this intriguing symbol, which, as we will see, has been present to a large extent on various archaeological objects, among other things, for centuries.

Keywords: monogram of Jesus; IHS monogram; Christogram; Christian archaeology; Bernardine of Siena; late medieval archaeology; post-medieval archaeology.

Pojava i značenje IHS trigrama

Monogram IHS¹ predstavlja doslovce prva tri slova imena Isusova (ΙΗΣΟΥΣ - Iēsus)² pisana na grčkom, s tim da je grčko slovo sigma zamijenjeno latinskim slovom S (IHS - IHS). Kratice za ime Isusa Krista javljaju se u različitim oblicima još od kasnoantičkoga vremena (primjerice u rimskim katakombama).³ Jedan od najpoznatijih kristograma, tzv. Hi-Ro (XP, odnosno Ϟ), također je sastavljen od grčkih početnih slova za Krist (Χριστός) i upravo je on svoje zlatno razdoblje doživio u kasnoantičkom razdoblju. Važno je istaknuti da ovako oblikovan kristogram dobiva dopunu pridodavanjem simbola Α i Ω (grčka slova alfa i omega), te da od 5. st. postaje samostalni simbol s dodatnim značenjima, poput: sv. Trojstva, mira, zaštite, pobjede i sl. (Slika 1a).⁴

¹ IHS se ponekad nepravilno čita kao *Iesus Hominum Salvator*. Vidjeti: CHARLES G. HERBERMANN ET AL. (ed.), *The Catholic Encyclopedia – an international work of reference on the constitution, doctrine, discipline, and history of the Catholic church*, Vol. VII., New York, 1910., str. 421, 649. Negdje se čak također netočno čita kao: *In Hoc Signo...* (veza s Hi-Ro kristogramom).

² Ιησούς (Iesus) je grčki prijevod hebrejskog imena Ješua, odnosno Spasitelj. Krist je pak grčki prijevod hebrejske riječi Mašiah - Pomazanik, odnosno znači da je Isus Nazarećanin očekivani Mesija ili Pomazanik Božji. Vidjeti: ROB LUTTON, "Devotion to the Holy Name of Jesus in the Medieval West", u: *Illuminating Jesus in the Middle Ages*, Leiden, 2019., str. 130.

³ VANIA POPOVA, "Chrismons and Crosses on the Late Antique Mosaic Pavements from Bulgaria", u: *Journal of Mosaic Research*, 15, Bursa, 2022., str. 267-284. Tu se navodi relativno kasna pojava ovog monograma u kršćanskoj umjetnosti te ograničena uporaba u pisanim izvorima 2. i 3. st., kao posljedica antičkog poimanja križa u vezi sramotne smrti u poganskom svijetu. Ozbiljan preokret dogodio se od 4. st., zbog Konstantinova viđenja da će upravo pod znakom kristograma (Hi-Ro) pobijediti kod Milvijskog mosta. Drugi važan poticaj dogodio se sredinom 4. st., nakon Helenina pronalaska relikvije pravoga križa u Jeruzalemu i čuda koja su se događala, te dijeljenja na tisuće manjih fragmenata ove relikvije raznim crkvama, biskupima itd. Nakon toga se Kristogram intenzivno javlja na kasnoantičkom/ranobizantskom novcu, kamenoj plastici, freskama, mozaicima i sl. U konačnici, u kasnoantičko vrijeme postao je znak vojnog i vjerskog trijumfa, pobjede nad smrću i simbol uskrsnuća. Tek od polovine 5. i 6. st. počinje se javljati golgotski križ, kao simbol muke i trpljenja.

⁴ Detaljnije kod: VINCENT DEBIAIS, "From Christ's Monogram to God's Presence - An Epigraphic Contribution to the Study of Chrismons in Romanesque

Slika 1. a) Hi - Ro Kristogram sa slovima A i Ω s kasnoantičkoga sarkofaga (4. st.) danas u Vatikanskim muzejima (fotografija autora Jebulon, distribuirana pod CC0 dozvolom na Wikimedia Commons); b) prikaz Krista Pantokratora s IC-XC kraticom iz crkve Hagia Sophia, mozaik, 13. st. (fotografija autora Myrabella distribuirana pod CC0 dozvolom na Wikimedia Commons); c) piksida za posvećene hostije - IHS sa znakom abrevijacije (13. st.), iz Francuske (piksida se čuva u Londonu: © Victoria and Albert Museum, London).

Kristogrami u raznim verzijama, kao i drugi popratni simboli (npr. kršćanski kriptogram ΙΧΘΥΣ - ihtis, riba) imaju duboko kršćansko značenje utemeljeno na biblijskim tekstovima. Tako od ranokršćanskoga vremena imamo i u arheološkom zapisu zabilježeno štovanje Isusova imena koje je i simbol kršćanske pripadnosti, ali i pouzdanja pokojnika u zaštitu koju nosi ime druge božanske osobe - Sina Božjega. Kod antičkog izvora - Euzebija zabilježeno je kako je rimski car Konstantin Veliki u snu vidio znamenje Hi-Ro simbol, kao znak u kojemu će pobijediti. Ta je predaja sačuvana stoljećima kasnije, a kristogram u obliku trigrama IHS počeo se intenzivno štovati tek krajem srednjega vijeka.⁵ No, važno je istaknuti da se IHS u doslovnoj formi kratice, odnosno trigrama (prva tri slova Isusova imena) javlja i ranije, ali ne u ovako razvijenoj likovnoj formi ("bernardinovskoj" i "isusovačkoj").⁶

Sculpture", u: *Sign and Design Script as Image in Cross-Cultural Perspective (300–1600 CE)*, str. 135-151.

⁵ V. Debias navodi da se IHS u epigrafskom svijetu javlja tek od kraja 13. st. Vidjeti: V. DEBIAIS, "From Christ's Monogram to God's Presence...", str. 141.

⁶ Pri tome mislimo na doslovno skraćivanje grčkog imena Isusa Krista sa znakom abrevijacije iznad, a to je simbol koji se dugo javlja, vjerojatno najranije na ranobizantskom novcu, radi ograničenosti prostora i gotovo redovito se javlja kratica i za Isus i za Krist. Ovaj način oblikovanja javlja se i u kasnom srednjem vijeku te kasnije. U ovom smislu – možemo spomenuti

Pod terminom IHSa u obliku doslovne, svekršćanske, kratice imena Isusova, mislimo na one nalaze ovog monograma, koji se javljaju od ranobizantskoga vremena do današnjih dana, kao kratica iznad koje

---

pojavu IC-HC oznake u kombinaciji s riječju NIKA (pobjeda), na brojnim pravoslavnim vjerskim ikonama i predmetima, koji očitno imaju svoje duboke bizantske korijene. Ovaj natpis, koji se nalazi na titulusu križa (mjesto za upis krivice) ili često na krajevima vodoravne haste križa, očituje se drevno pravoslavno ali i svekršćansko razmišljanje da je smrću na križu (i kasnijim uskrsnućem) Isus Krist pobijedio (nika - vika) smrt. Vidjeti primjere: DUŠAN MILOVANOVIĆ, *Krstovi od 5. veka do 1993. godine – tipologija i istorijsko stilski razvoj. Zbirke krstova iz Muzeja primenjene umetnosti iz Beograda* (katalog izložbe), Beograd, 1993., str. 11, 18, 155, 160, itd. Vrijedi napomenuti da razvijene IHS motive ("bernardinovski", ili "isusovački" tip) rijetko susrećemo na dominantno pravoslavnom prostoru Srbije i to kao zapadnjački import, ali čini se samo na glaziranom posuđu koje se veoma cijenilo na dvorovima i bilo prisutno kao luksuzna uvozna roba (primjerice na srpskom Magličkom zamku). O tome: MARKO POPOVIĆ, *Maglički zamak*, Beograd, 2012., str. 164. M. Popović navodi kako ovaj nalaz stratigrafski pripada srednjovjekovnom sloju, te da su slični nalazi, bez obzira na proizvodne centre koji su bili u Italiji, na srpski prostor stizali s jadranskog primorja. Također se na istome mjestu pita kome je bilo namijenjeno ovakvo posuđe s jasnom kršćanskom simbolikom kada je u to vrijeme (kraj 15. i početak 16. st.) kršćanima zabranjen ulaz u ovaj zamak jer su u njemu isključivo boravile turske posade. Ista situacija je s tvrđavom Smederevo. Ove okolnosti navode na mišljenje da se pojavu majolike s IHS motivom treba promatrati prvenstveno kao luksuznu robu uvezenu iz Italije po modi vremena bez nekih dodatnih tumačenja, osobito u slučajevima rijetkih primjeraka u nekom kontekstu. Ovdje možemo navesti i nalaz posve karakteristične talijanske majolike s IHS monogramom u prostoriji 5 Palate u Beogradu. Istraživači ovaj prostor pribrajaju ostatcima kompleksa koji su vezani uza srednjovjekovnu pravoslavnu crkvu, Saborni hram Uspenja Bogorodice. Ovaj nalaz bi također mogao potvrditi prethodni zaključak o "modi vremena, trgovačkoj razmjeni". Međutim, ostaje nejasno zašto bi ovakav nalaz bio na trpezi najviših pravoslavnih vjerskih službenika u zoni u kojoj su se katolička i pravoslavna crkva na jednom užem prostoru susretali i vjerojatno nadmetali za primat. Beograd je u to vrijeme (do pada pod Turke, dakle od 1427. do 1521. god.) bio područje Ugarske, a u blizini pravoslavne crkve postojale su dvije katoličke, od kojih je ona u Donjem gradu bila franjevačka. Ta beogradska franjevačka crkva sv. Marije navodi se kao crkva koju je podigao i u kojoj je stanovao sv. Ivan Kapistran (katolički svetac), franjevac koji je bio među organizatorima obrane Beograda od Turaka 1456. godine. Stoga se nalaz IHS (YHS) vrča (u već razvijenoj formi s križem iznad H) u tom kontekstu može tumačiti na razne načine, a zasigurno blizina franjevaca i nasljeđa Kapistrana nisu bez značaja. Okolnosti nalaza i ovdje sumiran povijesni pregled vidjeti kod: MARKO POPOVIĆ – VESNA BIKIĆ, *Kompleks srednjovjekovne mitropolije u Beogradu*, Beograd, 2004., str. 12, 14-15, 17, 89, 92, 213.

stoji znak abrevijacije. Lijep primjer ovakvoga IHS trigrama imamo primjerice na jednoj piksidi⁷ iz 13. st. koja se čuva u *Victoria and Albert Museum* u Londonu (Slika 1c).⁸ Za značenje IHSa važno je znati da se tzv. *nomina sacra* u kršćanskim natpisima od početaka skraćivalo kao IC - XC (Slika 1b), ili IHS - XPS (s gornjom crtom kao oznakom abrevijacije), te se tako formulirani grčki monogrami kontinuirano koriste na latinici tijekom srednjega vijeka. S vremenom se javilo netočno pisanje IHS kao Jhesus ili Yhesus.⁹ Poslije karolinškoga vremena u latinskom se rijetko javlja IHC monogram, a ponovno postaje aktualan nakon 12. st. zahvaljujući sv. Bernardu koji je inzistirao na štovanju Svetoga Imena Isus, te tijekom 14. st., kada je taj monogram blaženi Ivan Colombini nosio na prsima.

R. Lutton smatra da se pobožnost Svetome Imenu sve do kraja 13. st. uglavnom vezala uz vjerske redove i neke elemente plemstva, te da su je u drugoj polovici 13. st. osobito promovirali prosjački redovi,¹⁰ kada je dobivena i papina dozvola (1274.), a da širenje ovoga štovanja među običnim pukom uzima maha od 14. st., nakon što su prevedene na narodne jezike. Naime, prema *Decet Domum Dei Sanctitudo* pape Grgura X., iz 1272. godine, nalaže se posebno štovanje i saginjanje glave na spomen imena Isusa Krista, osobito tijekom mise

---

⁷ Piksida je kutijica – spremnica za hostije posvećene tijekom katoličke euharistije (mise).

⁸ <https://collections.vam.ac.uk/item/O102930/pyx-unknown/> (2. 5. 2024.).

⁹ Odatle i: YHS, JHS za IHS. Čini se da u latinskom pismu nije posve definirana razlika između slova I i J sve do 17. st., pa stoga nailazimo i na IHS i JHS. Također se nailazi i na IHS i IHC. Zanimljivu interpretaciju supstitucije slova I s Y, nalazimo kod: ALAN GEORGE FERRERS HOWELL, *S. Bernardino of Siena*, London, 1913., str. 158, gdje se navodi da je Υἱός na grčkom Sin (Božji), a da je križ iznad slova H bio prijedlog pape Martina V. Monogram je stavljen u središte sunca s 12 glavnih (i mnoštvo manjih) zraka (kao isijavanje u slavi Kristovoj), a napisan je zlatnim slovima na plavoj podlozi koja označava vjeru. Oblik ploče mogao je biti okrugao, kvadratan, ili pak u obliku štita.

¹⁰ R. Lutton navodi niz franjevačkih propovijedi iz 13. st. o Imenu Isusovu, kao utjecaj nadahnutoga komentara sv. Bernarda iz Clairvaux-a o "oleum effusum" iz Pjesme nad pjesmama (Pjesma 1:3), u kojemu uspoređuje Isusovo ime s učincima ulja koje prosvjetljuje, hrani, iscjeljuje. Ta se tema nalazi u propovijedima: sv. Franje, sv. Antuna Padovanskog te sv. Bonaventure. O tome: R. LUTTON, "Devotion to the Holy Name of Jesus in the Medieval West", str. 137.

(euharistije).¹¹ Tijekom prve polovine 14. st. štovanje Imena Isusova zauzimalo je posebno mjesto kod Richarda Rollea te njegova suvremenika, njemačkog dominikanca Henryja Susa.¹² Za širenje IHS monograma ipak je najzaslužniji franjevački propovjednik sv. Bernardin Sijenski (1380.-1444.),¹³ koji se u svojim propovijedima gor-

---

¹¹ R. LUTTON, "Devotion to the Holy Name of Jesus in the Medieval West", str. 135. Lutton u istom poglavlju također navodi: "Prije petnaestog stoljeća, međutim, malo je dokaza o stvarnom propovijedanju Imena i nemoguće je izmjeriti njegov utjecaj. Štoviše, dok je propovijedanje bilo u središtu talijanskog kulta u petnaestom stoljeću, čini se da nije bilo ni približno toliko značajno u Engleskoj."

¹² R. LUTTON, "Devotion to the Holy Name of Jesus in the Medieval West", str. 129-153; ROB LUTTON, "From Micro- to Macro-processes of Religious Change The Holy Name of Jesus and Christocentric Devotion in the Long Fifteenth Century", u: *Church History and Religious Culture* 99, Leiden, 2019., str. 412-439.

¹³ Propovjedi sv. Bernardina Sijenskog o Imenu Isusovu započele su oko 1417. (ili možda čak 1410.) godine, te su po brojnim talijanskim gradovima okupljale desetine tisuća ljudi, od kojih su brojni hrlili na ispovijed. Poticao je slušatelje skloniti znamenja zaraćenih gradskih strana sa zidova crkvi i palača i umjesto njih upisati Isusov IHS monogram. Pločicu s IHS monogramom okruženu zrakama držao je na svojim propovijedima i kasnije ju pobožno izlagao kao poticaj štovanju Imena Isusova (od 1421. u Volterri). Zanimljivo je spomenuti i da je sv. Bernardin Sijenski zbog izlaganja IHS pločice bio jednom prilikom optužen za krivovjerje, za vrijeme pontifikata Martina V. Nakon što je oslobođen optužbe ubrzo je došao na glas kao "osnivač pobožnosti Imenu Isusovu". Tri puta je odbio ponuđenu biskupsku službu. U Bolonji se susreo s obrtnikom čiji je posao bio uništen zbog njegovih propovijedi protiv kockanja, a sv. Bernardin mu je savjetovao da izrađuje pločice s IHS monogramom za kojima je bila tolika potražnja pa se obrtnik uskoro obogatio. U novijoj literaturi (npr. FRANCO MORMANDO, "Bernardino of Siena, Popular Preacher and Witch-Hunter: A 1426 Witch Trial in Rome", u: *Fifteenth-Century Studies*, Vol. 24, Charlottesville, 1998., str. 84-118.) vidimo da mu se, uz priznanje pozitivnog utjecaja na moral vremena, spočitava utjecaj njegovih propovijedi na pojačavanje netrpeljivosti prema osobama koje su prakticirale određene nekršćanske aktivnosti (npr. okultizam i magiju). S druge strane, o pozitivnu učinku propovijedi sv. Bernardina (Mormando ga u navedenom djelu, str. 98-99 naziva "jednim od najutjecajnijih propovjednika" te naglašava važnost širenja njegova utjecaja i pismenim putem, preko njegovih učenika širokom međunarodnom franjevačkom mrežom), a o čudima koje je činio svjedoče i brojna svjedočanstva. Između ostalih, njegovim propovijedima na trgu u Sieni prisustvovao je i kasniji papa Pio II. Gradske vlasti Siene su bile toliko zahvalne na pozitivnu utjecaju ovoga velikoga propovjednika na prethodno potpuno razjedinjeno građanstvo da su dali na gradskoj Vijećnici postaviti IHS monogram. Vidjeti: AMADIO MARIA, *The life of s. Bernardine of Siena*,

ljivo zauzimao za štovanje Isusova imena.¹⁴ Upravo je on i izradio prvi prikaz IHS trigrama (Slika 2) na pločici sa slovima napisanim gotičkom minuskulom u krugu okruženom zrakama, te je poticao vjernike da taj znak stave na ulaze u svoje domove.¹⁵

Kada promatramo jednu od ranih sačuvanih IHS pločica kakve je prikazivao sv. Bernardin, poput one sačuvane u Osservanza crkvi u Sieni (iz cca. 1425.)¹⁶ može se uočiti da je crtica iznad slova H oblikovana u maniru starijega prikaza kratice imena Isusova (tj. tek kao oznaka abrevijacije), da bi ubrzo postala jasnom vodoravnom hastom prikaza križa. Zanimljivo je i smještanje kristograma u krug kao simbolični prikaz "vječnosti i neprekidna postojanja",¹⁷ jer izvor takvom oblikovanju imamo i u ikonografskom razvoju Hi-ro kristograma, koji se također postupno smješta u krug¹⁸ i s dodatkom

---

London, 1873., str. 133; CHARLES G. HERBERMANN ET AL. (ed.), *The Catholic Encyclopedia – an international work of reference on the constitution, doctrine, discipline, and history of the Catholic church*, Vol. II., New York, 1907., str. 505-507; C. G. HERBERMANN ET AL. (ed.), *The Catholic Encyclopedia...*, Vol. VII., str. 421, 641, 649.; ANĐELKO BADURINA (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 2006., str. 163-164; FRANCO MORMANDO, *Encyclopedia of witchcraft – the western tradition*, Vol. 1, "Bernardino of Siena", Santa Barbara, Denver, Oxford, 2006., str. 112-113.

¹⁴ Vidjeti kod: JANE BEAL (ed.), *Illuminating Jesus in the Middle Ages*, Leiden-Boston, 2019., str. 145. Zanimljivo je spomenuti da je 1472. godine u gradu Akvili (L'Aquila) bio organiziran svečani prijenos kostiju sv. Bernardina Sijenskog u novu crkvu napravljenu njemu u čast (za koju je svojedobno svoj prinos dao i bosanski kralj Stjepan Tomaš), te da je tom događaju nazočila i pretposljednja bosanska kraljica Katarina Kosača Kotromanić sa svojom pratnjom. Vidjeti: BAZILIJE PANDŽIĆ, "Katarina Vukčić Kosača (1424-1478)", u: *Nova et vetera*, vol. 29, Sarajevo, 1979., str. 15-25; DIJANA KORAĆ, "Neki aspekti religioznosti u Kosača", u: *Croatica Christiana periodica*, Vol. 37, No. 72, Zagreb, 2013., str. 65; DIJANA KORAĆ, *Religioznost humske vlastele u kasnom srednjem vijeku*, Mostar, 2015., str. 158-159.

¹⁵ FRANCO MORMANDO, *The Cambridge Encyclopedia on the JESUITS*, New York, 2017.

¹⁶ Vidjeti fotografiju kod: MICHELE BACCI, "The Holy Name of Jesus in Venetian-ruled Crete", u: *Convivium*, 1, Brno, 2014., str. 190-205.

¹⁷ A. BADURINA (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, str. 395.

¹⁸ V. DEBIAIS, "From Christ's Monogram to God's Presence...", str. 135-151.

prvoga i zadnjeg slova grčkog alfabeta postaje u kršćanskom smislu zapečaćena priča o vječnosti.

Slika 2. Lijevo: IHS monogram sv. Bernardina (prema: A. G. FERRERS HOWELL, S. Bernardino of Siena, London, 1913., naslovnica); Desno: Palazzo Pubblico (Siena, Italija), s "bernardinovskim" IHS motivom (rad autora Luigi-CC u javnoj domeni na Wikimedia Commons).

Zanimljiv je proces razvoja IHS monograma do potpuno razvijene "isusovačke" forme. Tu mislimo na pojavu smještanja križa iznad horizontalne haste slova H (pri čemu kompletno slovo H ima formu sličnu postolju na kojemu stoji križ), u kombinaciji s trima čavlima ispod tog "postolja" i križa, koji takoreći izranjaju iz jednog recipijenta koji se na sitnim nalazima poput prstena "izgubio", ali iz drugih izvora znamo da je tu zamišljen. Čavli su mogli "izranjati", odnosno u donjem dijelu biti spojeni unutar srca, kao što je to prikazano na jednoj slici unutar poznatoga isusovačkog rukopisnog molitvenika *Libellus piarum precum* iz 1575. godine.¹⁹ Međutim, upravo nas je motiv ovako prikazanih čavala podsjetio na pojavu istoga motiva u kombinacijama s Isusom u vidu *Christus dolens*, s elementima *Arma Christi*. Za usporedbu se može spomenuti i pojava čavala na prikazima Isusa na križu, s jasnim simbolima *Arma Christi*, pri čemu znamo da je ispod križa i u slučaju IHSa zamišljen kalež, odnosno recipijent s tri čavla (simbola

¹⁹ WALTER S. MELION, "Libellus piarum precum (1575): Iterations of the Five Holy Wounds in an Early Jesuit Prayerbook", u: *Jesuit Image Theory*, Leiden - Boston, 2016., str. 195. U prikazima IHS-a u ovom isusovačkom rukopisnom molitveniku iz 1575. god. pronalazimo i prikaz monograma IHS u srcu koje je pak upisano u krug – hostiju. W. S. Melion to tumači kao "pročišćavajući učinak imena Isusova na zavjetnikovo grješno, ali skrušeno srce". *Isto*, str. 236.

muke Kristove) u koje se skupljaju kapljice Isusove krvi²⁰ ispod križa. Broj čavala koji se prikazuju u prikazima Raspeća bio je tri ili četiri do 13. st., a nakon toga se intenzivirao prikaz samo tri čavla.²¹ Također, usporedbom s drugim prikazima Raspeća Kristova,²² usudujemo se pretpostaviti da u posve razvijenom "isusovačkom" obliku IHS monograma rubna slova I i S možda predstavljaju zamjenu likovnih prikaza sv. Ivana i sv. Marije za koje znamo iz Svetoga pisma da su stajali ispod Isusova križa u posljednjim trenutcima kada je Isus ostavio Ivana "za sina" svojoj Majci, a njemu ostavio Mariju za "majku" (u čemu se vjernici uzdaju u to da je Isus Krist ostavio svoju Majku ne samo Ivanu, nego cijelom čovječanstvu za majku i zagovornicu).

Slika 3. Stranice iz *Libellus piarum precum* iz 1575. godine (prema: W. S. MELION, "Libellus piarum precum /1575/: Iterations of the Five Holy Wounds in an Early Jesuit Prayerbook", str. 190, 210).

²⁰ Isto tumači i A. N. Didron, s tim da na tom prostoru isprepliće i priču o kaležu s Isusove Posljednje večere, tzv. Svetom gralu, koja je stoljećima bila nepresušni izvor legendi i književnih inspiracija. Vidjeti: ADOLPHE NAPOLÉON DIDRON, *Christian Iconography, or The History of Christian Art in the Middle Ages*, Vol. 1., London, 1886., str. 271-272.

²¹ Prema: A. N. DIDRON, *Christian Iconography, or The History of Christian Art in the Middle Ages*, str. 271.

²² Primjerice jedne rezbarije s prikazom Raspeća iz 12. st., na kojemu je kalež točno ispod probodenih nogu Isusa Krista, a s obje strane križa su prikazi sv. Marije i sv. Ivana s aureolama. Vidjeti ilustraciju kod: A. N. DIDRON, *Christian Iconography, or The History of Christian Art in the Middle Ages*, str. 269.

Razmatrajući simboliku vertikalnih hasti slova H, njihova uloga bi se mogla tumačiti citatima iz Svetoga Pisma o još dvije važne osobe prisutne ispod križa. Na to nas navodi činjenica da se iznad slova I i S često nalazi po jedna točka, dok se iznad slova H nalaze dvije točke (po jedna iznad svake vertikalne haste), čime bi se moglo pomisliti da je riječ o naglašavanju dodatnoga značenja tih mjesta, kao neki vid aureola. Na ovakve pretpostavke upućuje jedan stari likovni prikaz IHS monograma (Slika 3), na kojemu su doslovno dvije horizontalne haste slova H u monogramu, oblikovane jedna slikovno kao sv. Marija, a druga kao sv. Ivan (pri čemu su iznad glave oba lika naznačene aureole).²³ Ukratko, smatramo da ovaj, naizgled jednostavan, prikaz monograma ima svoja višestruka značenja – pri čemu je glavno i osnovno Ime Isusovo, ali isto tako i priča o Isusovoj otkupiteljskoj ulozi u povijesti čovječanstva, o njegovoj mucij, prolivenoj krvi, snazi te žrtve, ostavljanju čovječanstvu zagovornice, nadi i vjeri da ta žrtva pokriva sve ono što je čovječanstvo prihvatilo govoreći "da" grijehu (Staroj zmiji, Sotoni) od postanka svijeta.²⁴

Nakon smrti sv. Bernardina Sijenskog štovanje Isusova imena preko IHS monograma munjevito se proširilo diljem Europe, a kasnije i Amerike i drugih dijelova svijeta. Uporište na koje se oslanjao sv. Bernardin bilo je u Novom Zavjetu - "One koji vjeruju pratit će ova čudesa: **u moje ime** izgonit će đavle... - (Mk 16:16-17), te u Poslancima Filipljanima 2:9-2:10 ("Zato i Bog njega uzvisi i darova mu ime koje je nad svakim imenom: na Isusovo se ime ima pokloniti svako koljeno bića koja su na nebu i na zemlji i pod zemljom"). U prilog širenju utjecaja propovijedi sv. Bernardina i na istočnojadranski priobalni prostor te njegovo zaleđe, govori više podataka. Neki su od njih arhivski podatci, primjerice onaj o gradnji kapele sv. Bernardina Sijenskog u Šibeniku 1464. godine koja nije sačuvana ali jest kip sv. Bernardina koji drži "okrugli medaljon zrakastoga sunca s neispisanim Kristovim monogramom" kipara Nikole Ivanova

²³ W. S. MELION, "Libellus piarum precum (1575)...", str. 210.

²⁴ Tu se naglašava kršćanski značaj sv. Marije, jer je za razliku od prve Eve koja je rekla "da" sotoni, Marija (kao Nova Eva) rekla "da" Gospodinu Bogu, čime se ispunjava starozavjetno proročanstvo da će Djevica začeti i roditi sina i dati mu ime Emanuel.

Firentinca.²⁵ Ovdje treba spomenuti i zaslugu sv. Ivana Kapistrana, također poznatoga propovjednika (učenik sv. Bernardina Sijenskog) koji je promicao širenje štovanja IHSa i u unutrašnjosti Europe sredinom 15. st.²⁶ Također je koristio IHS monogram "u zlatnoj slavi zraka, formulu koju je izumio Bernardino i koja je postala ključna za njegovu ikonografiju."²⁷ Dodatni poticaj popularnosti IHS monograma dogodio se i stoljeće kasnije kada se, zahvaljujući sv. Ignaciju Lojolskom, postavlja ne samo u crkve, nego i na fasade arhitekture povezane s njegovim redom.²⁸ Naime, sv. Ignacije, osnivač isusovačkoga reda odnosno Družbe Isusove, usvojio je monogram na pečatu svoga reda,²⁹ koji postaje zaštitnim znakom (Slika 4). Isusovci su uvelike pridonijeli širenju ovoga štovanja, posebice zbog svoje izrazite centraliziranosti i dobre organizacije, kao i usredotočenja na aktivno propovjedništvo i evangelizaciju, ostavljajući traga u svojim misijama i na drugim kontinentima.

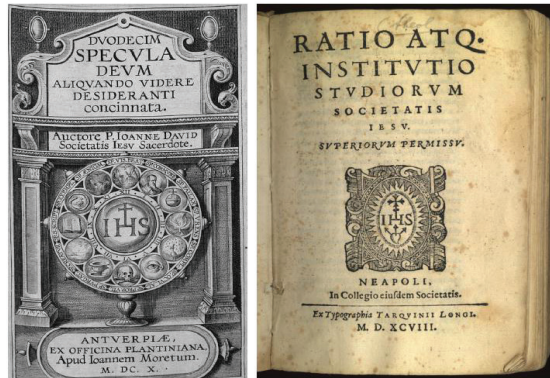
²⁵ O tome: CVITO FISKOVIĆ, "Dva reljefa iz radionice Nikole Firentinca u Šibeniku", u: *Peristil*, 20, Zagreb, 1977., str. 33. Pronalaskom arhivskoga dokumenta potvrđena je atribucija ovog djela i to ne samo Firentinčevoj radionici, nego samom Nikoli Firentincu. O tome: EMIL HILJE, "Nikola Firentinac u Šibeniku 1464. godine", u: *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 26, Zagreb, 2002., str. 8; ANTONIA VODANOVIĆ, "Liminalnost u arhitekturi: praksa uklesavanja Kristovog monograma na portale ranonovovjekovnih šibenskih kuća", u: *Marija Jurić Zagorka – život, djelo, nasljeđe / Preko granica: opresija i imperativ solidarnosti*, Centar za ženske studije, Zagreb, 2018., str. 140-141.

²⁶ DAGMARA ADAMSKA et al., "Color in Medieval Castle Architecture in Present-Day Poland and Czech Republic", u: *Arts*, Basel, 2022., str. 11, 28.

²⁷ PAVLA LANGER, "Giovanni of Capestrano as novus Bernardinus - An Attempt in Iconography and Relics", u: *Franciscan Studies*, 75, St. Bonaventure – Allegany, 2017., str. 175-208. Kapistran je nosio zastavu s IHS monogramom u borbi protiv turskih osvajača na prostoru Beograda (svibanj 1456.) pri čemu se pobjeda povezuje sa zaštitom imena Isusova. Autorica ne isključuje mogućnost povezivanja s pričom o Konstantinu i Hi-ro monogramu, te o Ivani Orleanskoj (koju je Kapistran možda čuo), kako je i sama nosila zastavu s imenima Isusa i Marije (pri čemu je ime Isus bilo u IHS formi, sl. 3 u navedenom tekstu). Po uzoru na sv. Bernarda, uz čije je relikvije molio za različita ozdravljenja, poticao je i postavljanje IHS monograma na pročelja zgrada, a sve je to zacijelo pridonijelo popularnosti ovog monograma u središnjoj Europi.

²⁸ MAARTEN DELBEKE - MINOU SCHRAVEN (ed.), *Foundation, dedication and Consecration in Early Modern Europe*, Leiden, 2012., str. 245.

²⁹ C. G. HERBERMANN ET AL. (ed.), *The Catholic Encyclopedia...*, Vol. VII., str. 641.

Slika 4. Isusovačka verzija IHS motiva (Slika lijevo: JAMES CLIFTON, "A Variety of Spiritual Pleasures: Anthonis Sallaert's Glorification of the Name of Jesus", u: *Jesuit Image Theory*, Leiden - Boston, 2016., str. 346; Slika desno: IHS, 1598. godine, u javnoj domeni Wikimedia Commons).

G. A. Bailey prenosi mišljenje A. Herz koja je podsjetila da je isusovački monogram IHS izradio sv. Bernardin Sijenski, te ističe postojanje bratovštine Presvetoga Imena Isusova koju je Bernardin osnovao 1427. godine na samom mjestu najvažnije isusovačke crkve - *Gesù* (*Chiesa del Gesù*, odnosno Crkve Presvetoga Imena Isusova) vjerojatno u kapeli *Madonna della Strada*. Pri tomu navodi da nije slučajnost što je Ignacije usvojio monogram 1541., tj. iste godine kada je preuzeo crkvu *Madonna della Strada*. U tom svjetlu – ističe se Isusovo ime koje znači Spasenje, pa se ukrasi ove važne isusovačke crkve, koji doista naglašavaju krvavu žrtvu, odnose na to da se mučeništvo ne poduzima samo zato što je Krist to učinio, već zato što Kristov put vodi do spasenja.³⁰ R. Lutton, kao i G. A. Bailey, spominju poticaj štovanju Isusova imena, odnosno vezu IHSa s ranokršćanskim razdobljem. Naime, riječ je o široko rasprostranjenom predaji o sv. Ignaciju Antiohijskom (mučenik iz 2. st.), koji je za vrijeme mučenja neprestance ponavljao Isusovo ime, govoreći da ne može prestati jer je to ime upisano na njegovu srcu

³⁰ GAUVIN ALEXANDER BAILEY, *Art on the Jesuit missions in Asia and Latin America 1542-1773*, Toronto – Buffalo – London, 1999.; GAUVIN ALEXANDER BAILEY, *Between Renaissance and Baroque, Jesuit Art in Rome, 1565-1610*, Toronto - Buffalo - London, 2003., str. 196-197.

(prema predaji, nakon smrti na njegovu su srcu pronašli ispisano Isusovo ime u slovima od čistoga zlata).³¹

Krajem srednjega vijeka IHS postaje simbol, slično kao Hi-Ro u kasnoantičkom razdoblju. Jasno su se izdvojila dva tipično katolička oblika ovoga monograma, koje možemo označiti kao "bernardinovski", i kasniji "isusovački". No, svakako treba uzeti u obzir da se kratice Isusova imena i dalje javljaju i kod drugih kršćanskih denominacija, ali kada je u pitanju IHS monogram, onda je ta neka svekršćanska forma redovito latinično IHS s oznakom abrevijacije iznad, te već spomenute kratice IC-XC osobito prisutne u pravoslavnom kontekstu.

IHS kao apotropej

U kontekstu promatranja IHS monograma kao apotropejskoga simbola, osobito je zanimljiva pojava njegova uklesavanja na ulazna vrata brojnih dalmatinskih kuća.³² Ako promatramo ove nadvratnike (ponekad i dovratnike) koji su većinom datirani u razdoblje od 15. do 18. st., vidimo da se motiv IHS Kristova monograma pojavljuje u nekoliko varijanti, pri čemu se izdvaja ona s oznakom abrevijacije iznad slova, te učestalo razvijena isusovačka varijanta s križem iznad slova H. Motiv tri čavla ispod H je rjeđe zastupljen, ali ima i takvih primjera.³³

Slika 5. Lijevo: IHS s motivima *Arma Christi* iznad vrata kuće u Korčuli na istoimenom otoku. Desno: IHS iznad portala crkve sv. Marije "Gusarice" u Komiži na otoku Visu (foto: N. Čuljak).

³¹ R. LUTTON, "Devotion to the Holy Name of Jesus in the Medieval West", str. 129-153; G. A. BAILEY, *Between Renaissance and Baroque, Jesuit Art in Rome, 1565-1610*, str. 197.

³² Vidjeti primjer ranonovovjekovnih šibenskih kuća: A. VODANOVIĆ, "Liminalnost u arhitekturi: praksa uklesavanja Kristovog monograma na portale ranonovovjekovnih šibenskih kuća", str. 134-146.

³³ *Isto*, str. 135, sl. 1.

Motiv smo na različitim lokacijama viđali u krugu, ali i izolirano bez opisivanja kružnice. Također, glede lokacije uklesavanja monograma, opazili smo da se u slučaju kad kuća ima dvorište, obično smješta na ulaznu kapiju. Na primjeru kuće iz Šibenika (15. st.), uokolo kružnice s monogramom nalazi se i natpis: *IESV NOSTRA REDEMPTI(O)*³⁴ što upućuje na zaključak da se na ove monograme nije gledalo samo kao na apotropejske simbole, nego se i promišljalo o značenju Isusova imena za povijest čovječanstva, tj. da je bilo riječi o traženju zaštite preko vjere, a ne preko praznovjerja.

Ovu učestalu praksu pojave IHS monograma na dalmatinskom području susrećemo i na susjednom bokokotorskom prostoru, gdje se također veže uz katolički kontekst. Tako se IHS monogram susreće na nadvratnicima brojnih kotorskih kuća i javnih građevina.³⁵ Sve ovo govori u prilog o znatnoj i veoma ranoj raširenosti nanovo "oživljeno-ga" kulta štovanja Isusova imena u katoličkim primorskim mjestima, upravo onima gdje su vijesti o propovijedima sv. Bernardina Sijenskog te njegovim čudima, mogle najbrže doći pomorskim putevima.³⁶ U kojemu je vremenu na taj prostor stigao glas o propovijedima i čudima sv. Bernardina govori činjenica da su već u vrijeme kada je kanoniziran (1450. godine), kotorski franjevci opservanti osnovali samostan sv. Bernardina izvan gradskih zidina. O svemu tomu svjedoče i arhivski podatci, poput onoga o Petruši, udovici Ilije Brankovića iz Kotora, koja je u oporuci od 20. srpnja 1503. navela da želi biti pokopana u kapeli Bezgrješnog začeca, u crkvi sv. Bernardina Sijenskog.³⁷

---

³⁴ *Isto*, str. 137.

³⁵ Валентина Живковић, *Религиозност и уметност у Котору XIV–XVI век*, Београд, 2010., str. 89.

³⁶ Između ostalih, zanimljiv je i podatak o javnom egzorcizmu ovoga sveca iz 1425. godine kada je više opsjednutih osoba bilo trenutno oslobođeno nakon što je podigao svoju drvenu ploču s IHS monogramom. FRANCO MORMANDO, *The preacher's demons: Bernardino of Siena and the social underworld of early Renaissance Italy*, Chicago, 1999., str. 104.

³⁷ В. Живковић, *Религиозност и уметност у Котору XIV–XVI век*, str. 91. V. Živković pojašnjava kako je sv. Bernardin Sijenski tijekom 15. st. bio istaknuti zagovornik učenja o Bezgrješnom začecu sv. Marije, oko čega su se u to vrijeme vodili sporovi.

Na nadvratniku portala rimokatoličke renesansne crkve sv. Marije "Gusarice" (16. st.)³⁸ na plaži sjevernoga kraja komiške uvale na otoku Visu, vidimo standardni "isusovački" prikaz IHSa, s jasno oblikovanim križem iznad slova H u krugu, ali bez prikaza čavala (Slika 5b). Zanimljiv prikaz IHS monograma zabilježili smo iznad vrata jedne korčulanske kuće (Slika 5a), gdje je taj motiv na estetski vrlo dojmljiv način isprepleten s motivom *Arma Christi*. Naime, pored IHS slova u krugu nalazi se niz tipičnih predmeta vezanih za mučenje Isusa Krista. Tu se vidi: trnova kruna, čavli (s po jednim čavlom probodene su tri strane križa), koplje, ljestve, kocke bačene za Kristove haljine i sl. Motiv tri čavla, kojima su probodene Kristove ruke i noge, u karakterističnoj formi u kombinaciji s IHS monogramom, nalazimo i odvojeno, tj. u standardnim prikazima *Arma Christi* motiva na koje smo se i ranije u tekstu osvrtni.³⁹ Riječ je o motivu koji slikovno predstavlja instrumente Kristova trpljenja (pasije). *Arma* je u tom kontekstu oružje kojim je Isus pobijedio smrt i sotonu svojom žrtvom na križu, dakle oružje trijumfa i autoriteta.⁴⁰ Zanimljiva varijanta (iz cca. 1400. godine) prikaza ova dva motiva je primjer IHSa u gotičkoj minuskuli

---

³⁸ "Gusarica" je pučki naziv crkve, a potječe od legende prema kojoj su gusari opljačkali crkvu te otuđili sliku Bogorodice. No, njihova lađa nije mogla isploviti dok sliku nisu vratili u crkvu.

³⁹ Zanimljivost koja se tiče izdvajanja IHS monograma i motiva *Arma Christi* kao distinktivno katoličkih motiva jest da je to pitanje zastupljeno u prostorima kontakata katoličke denominacije s protestantskom poput Irske i Škotske. U tom kontekstu predložena je i pojava arhitektonskih detalja u vidu križoliko oblikovanih puškarnica iz 16. st., koje u toj formi i za zahtjeve naoružanja tog vremena nemaju funkcionalnog smisla, ali mogu imati vjersko-simbolički smisao. U zastupljenom pravoslavno-katoličkom kontekstu na našem području ovaj element nije iskoristiv, ali je zanimljivo pratiti uništavanje kao i zadržavanje određenih tradicionalnih kršćanskih (katoličkih) elemenata nakon reformacije. Vidjeti: IAN B. D. BRYCE - ALASDAIR ROBERTS, "Post-Reformation Catholic symbolism: further and different examples", u: *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland*, 126/2, Edinburgh, 1996., str. 899-909; Colm J. Donnelly, "The I.H.S. Monogram as a Symbol of Catholic Resistance in Seventeenth-Century Ireland", u: *International Journal of Historical Archaeology*, Vol. 9, No. 1, March, Sprimger, 2005., str. 37-42.

⁴⁰ Pobožnosti vezane uz *Arma Christi* u svezi su s oprostom, ili pak obećanjem zaštite zajamčene Kristovim milosrđem onome koji dijeli njegovu patnju. Vidjeti: GERTRUD SCHILLER, *Iconography of Christian Art, Volume 2, The Passion of Jesus Christ*, New York, 1972., str. 184-197; A. BADURINA (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, str. 149.

s križem iznad H, pri čemu je po jedan čavao zaboden na krajevima vodoravne haste križa i na dno vertikalne haste, dok su sva tri IHS slova spojena na način da su probodena kopljem.⁴¹ Ovdje vidimo kako su se diljem Europe brzo širili ovi motivi preko likovnih prikaza iz domene crkvene umjetnosti, te slika iz raznih molitvenika, časoslova, ukrasa na profanoj arhitekturi itd.

Odličan usporedni primjer specifično prikazanih čavala koji su likovno često u kombinaciji s IHS monogramom može se vidjeti već na prikazu središnjega dijela oltarne slike s prikazom *Arma Christi* iz cca. 1340.-1370., koja se danas čuva u Wallraf-Richartz-Museum u Kölnu.⁴² Iako se motiv čavala u sklopu *Arma Christi* pojavljuje u više varijanti, upravo ova prethodno spomenuta predstavlja identičnu inačicu kakvu nalazimo u kombinaciji s razvijenim "isusovačkim" oblikom IHS monograma. Riječ je o tri čavla čiji šiljci izlaze prema van iz nekog omanjeg recipijenta koji podsjeća na kalež (koji se također može dovesti u vezu s navedenim motivom).⁴³ Varijanta je veoma prepoznatljiva i posve različita od one gdje se čavli javljaju vodoravno položeni i odvojeni, te u različitu broju. Ovo je definitivno dokaz da je i motiv ovako specifično postavljena tri čavla, kako to često vidimo ispod "isusovačke" verzije IHS monograma, postojao u zapadnoeuropskoj umjetnosti i ranije, tako da je u pitanju samo razvoj motiva i kombiniranje povezanih elemenata.

Zanimljiva je i pojava IHS monograma s prikazom pet Kristovih rana, pri čemu u onom iz 1500. godine vidimo svekršćansku IHS oznaku s oznakom abrevijacije iznad, dok je na drugom prikazu iz 1519. isti motiv prikazan s IHSom u gotičkom pismu s križem iznad

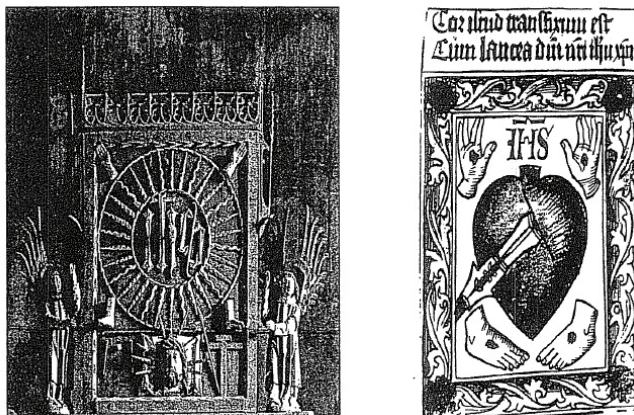
---

⁴¹ KATHRYN M RUDY, "An illustrated mid-fifteen-century primer for a Flemish girl: British library, Harley MS 3828", u: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 69, Chicago, 2006., str. 62.

⁴² G. SCHILLER, *Iconography of Christian Art, Volume 2, The Passion of Jesus Christ*, sl. 664. Slika je datirana u razdoblje između cca. 1340.-1370. U Wallraf-Richartz-Museum je izložena u srednjovjekovnoj zbirci i datirana u razdoblje od cca. 1370.-1380. Može se vidjeti na: <https://www.wallraf.museum/sammlungen/wallraf-digital/>, (12. 4. 2024.).

⁴³ G. SCHILLER, *Iconography of Christian Art, Volume 2, The Passion of Jesus Christ*, str. 188.

i sa zrakastim krugom okolo (Slika 6).⁴⁴ Iako se ova dva prikaza javljaju takoreći paralelno, ipak se u katoličkom kontekstu mnogo više zadržao IHS monogram u razvijenoj "bernardinovskoj" ili "isusovačkoj" formi. To svakako važi za prethodno spomenuti "bernardinovski" prikaz iz 1519. godine koji potječe iz katoličkoga ženskog cistercitskog samostana, jer je samostan za vrijeme reformacije djelomice uništen i kasnije prisvojen od protestantske zajednice.⁴⁵

Slika 6. Prikaz IHSa u kombinaciji s motivom Arma Christi i pet Isusovih rana (prema: G. SCHILLER, *Iconography of Christian Art, Volume 2, The Passion of Jesus Christ*, sl. 670, 671).

Zanimljivo je da još u početnim godinama reformacije i to u najužim krugovima Martina Luthera, kao što je slikarska obitelj Cranach, vidimo pojavu ovog monograma na Portretu princa iz 1529. godine koji se pripisuje Hansu Cranachu. Portretirani princ je dječak u raskošnoj odjeći s masivnim lancem oko vrata na kojemu visi okrugli privjesak ili medaljon s IHS monogramom i znakom abrevijacije iznad.⁴⁶ Slikarska obitelj Cranach je u počecima koristila katoličke motive, dok je pokušavala postupno izgraditi novi način izražavanja

⁴⁴ Isto, sl. 670 i 671.

⁴⁵ CAROLINE W. BYNUM, "'Crowned With Many Crownes' Nuns and Their Statues in Late-Medieval Wienhausen", u: *The Catholic Historical Review*, Volume 101, Centennial Issue 2015, Number 1, Washington, str. 18-40.

⁴⁶ Portret na: <https://www.wallraf.museum/en/collections/middle-ages/floorplan/gallery-11/> (12. 4. 2024.).

religioznih tema u skladu s učenjem M. Luthera.⁴⁷ Međutim, ovdje svakako treba razlikovati IHS motiv staroga tipa (znak abrevijacije iznad IHS), kakav vidimo i na ovoj Cranachovoj slici, od ovih razvijenih formi koje su u fokusu ovoga rada.

IHS monogram u arheološkom kontekstu

Ime Isusa Krista u formi IHS monograma (forma kratice) zabilježeno je na arheološkim artefaktima veoma rano. Poznat je natpis na zlatnom novcu iz 8. st. u formi: *DN IHS CHS REX REGNANTIUM* u značenju: Gospodin naš Isus Krist Kralj kraljeva.⁴⁸ Jedan od lijepih primjera IHS trigrama na artefaktima kasnoga srednjeg vijeka je nalaz ovog simbola ugraviranog na štitu iz 1455.-1490. godine. Okolo simbola su florealni ukrasi, a iznad centralnoga kruga nalazi se zanimljiv prikaz djeteta Isusa u krugu s aureolom kako drži križ.⁴⁹

Poznato je vrlo rano graviranje IHS monograma na liturgijsko posuđe. Tako primjerice M. Jerman spominje kalež iz župe Labin (sredina 15. st.), kao jedini sačuvani gotički kalež s područja nekadašnje Pulske biskupije, koji je osobito značajno djelo mletačkoga zlatarstva, a na kojemu se nalazi IHS monogram, kojega se povezuje s utjecajem sv. Bernardina Sijenskog.⁵⁰

Sveti monogram susrećemo i na posebno glaziranoj keramici (majolika) talijanske i španjolske provenijencije. O tomu saznajemo iz

---

⁴⁷ IHS monogram je konkretno na prostor Engleske stigao preko franjevaca opservanata, pod utjecajem širenja štovanja Isusova imena zaslugom sv. Bernardina Sijenskog. Međutim, monogram je bio prisutan i ranije. Tako se u 16. st. nakon svojevrsnog prisvajanja od strane isusovaca, u Engleskoj javlja veliki protestantski otpor prema monogramu jer ga se povezivalo s Katoličkom Crkvom. Tijekom 17. st. sve se češće susreće na tom prostoru, jer su se vodile prepirke i unutar protestantskih redova ima li smisla smatrati taj monogram idolatrijom. Više o tome: MARGARET ASTON, *Broken Idols of the English Reformation*, Cambridge, 2016., str. 588-589.

⁴⁸ C. G. HERBERMANN ET AL. (ed.), *The Catholic Encyclopedia...*, Volume VII, str. 421.

⁴⁹ FERMIN GUERRERO, *A study of the development of monograms: from Ancient Greek coins to contemporary logos*, University of Reading, Reading, 2015., str. 21.

⁵⁰ MATEJA JERMAN, *Liturgijski predmeti od plemenitih metala od 1400. do 1800. godine na području nekadašnje Pulske biskupije*, doktorski rad, sv. I., Zadar, 2020., str. 303.

konkretnih arheoloških nalaza ulomaka takve keramike s oslikanim IHS motivom u karakterističnoj formi, ili pak s prikaza takve keramike na slikarstvu 15. st. Primjer za to (Slika 7) nalazimo na slici Hansa Memlinga (Portret mladića), gdje na stražnjoj strani vidimo prikaz majoličkoga vrča punog cvijeća (bijeli ljiljani i tamno ljubičasta perunika). Ovaj prikaz s kraja 15. st. je još uvijek u jasnoj kasnosrednjovjekovnoj simbolici. Bijeli ljiljani su tipični simbol sv. Marije, a tamno ljubičasta perunika (iris) je simbol Marijine patnje. Usporedba sv. Marije s "duhovnom posudom" je također posve jasna u kasnosrednjovjekovnom ikonografskom konceptu.⁵¹

Slika 7. Lijevo prikaz IHS majoličkoga vrča na slici H. Memlinga i desno prikaz majoličkoga vrča (prema: Z. JÉKELY, "Maiolica Jugs in Late Medieval Painting", str. 56-57).

Na naslikanoj posudi - vrču, oslikan je IHS monogram u svojoj karakterističnoj "bernardinovskoj" formi u gotičkoj minuskuli s vertikalnom hastom na slovu H za koju još nije posve razumljivo je li križ (koji jasno vidimo na kasnijim prikazima), u kružnom medaljonu okruženog zrakama. Iz ovoga se vidi da je očito riječ o ikonografskim porukama koje podsjećaju na sv. Mariju, ali i na Isusa Krista

⁵¹ Primjerice navod iz "Lauretanskih litanija", definiranih u 16. st., gdje se Mariju zaziva kao: *vas spirituale, vas honorabile, vas insigne devotionis* (posudo duhovna, posudo poštovana, posudo uzorna pobožnosti). Vidjeti: ZSOMBOR JÉKELY, "Maiolica Jugs in Late Medieval Painting", u: *The Dowry of Beatrice – Italian Maiolica Art and the Court of King Matthias, Exhibition catalogue*, Budapest, 2008., str. 55-66.

čije je ime u fokusu.⁵² Posude ovakvog tipa zastupljene su i na hercegovačkim srednjovjekovnim gradovima, što su potvrdila i arheološka istraživanja na Starom gradu Ljubuškom.⁵³ Međutim, nemamo sačuvane fragmente koji bi potvrdili postojanje natpisa. Takvi ulomci su pak sačuvani na lokalitetima u susjedstvu. Lijep primjerke pronalazimo i na lokalitetima na zadarskom prostoru koje je obradila K. Gusar. Tu možemo izdvojiti majolički vrč u karakterističnoj izradi s IHS monogramom u središtu karakterističnog *a scalleta* motiva, baš kao i na prethodno spomenutoj slici H. Memlinga.⁵⁴ Nalaze ovakve majoličke keramike s IHS motivom možemo vidjeti u brojnim europskim, ali i u američkim muzejskim zbirkama.

Istraživanje novovjekovnih lokaliteta, na prostoru BiH još uvijek je slabo zastupljeno. Na susjednom prostoru RH, postoji veći broj istraživanja ovoga tipa, čiji nam rezultati pomažu stvoriti predodžbu prisutnosti određenih grobnih nalaza, pa tako i onih s IHS monogramom. Nalazi na tom prostoru zastupljeni su u otprilike trećini istraženih novovjekovnih grobova,⁵⁵ a odnose se na dijelove odjeće/obuće, rjeđe nakita, te na nabožne⁵⁶ predmete (zastupljenost u 20 do 25% grobova). Najčešće je riječ o medaljicama i križevima, a rjeđe o hodočasničkim privjescima i brevarima.⁵⁷ Arheološki su identificirani brevari s IHS monogramom s križem iznad slova H, od kojih lijep primjerak od brončanoga lima imamo s arheoloških istraživanja

---

⁵² *Isto*.

⁵³ NINA ČULJAK – ANTE UGLEŠIĆ, "Rezultati arheoloških istraživanja lokaliteta Stari grad Ljubuški u zapadnoj Hercegovini", u: *Arheološki radovi i rasprave = Acta et dissertationes archaeologicae*, 20, Zagreb, 2021., str. 263-292.

⁵⁴ KARLA GUSAR, *Kasnosrednjovjekovna i novovjekovna glazirana keramika na širem zadarskom području*, doktorski rad, Zadar, 2010., str. 369, kat. br. 405. U ovom radu ima i drugih primjera glaziranoga posuda s IHS trigramom, i svi se odnose na vrčeve ili zdjelice, a većinom su proizvedeni za samostansku ili devocionalnu uporabu.

⁵⁵ O tome više: ANA AZINOVIĆ BEBEK - KREŠIMIR FILIPEČ, "Brevari iz Lobora i drugih novovjekovnih grobalja sjeverozapadne Hrvatske", u: *Opvscula archaeologica*, 37/38, Zagreb, 2014., str. 281-300.

⁵⁶ Prilikom analiza ovakvih devocionalija uočeno je da se u narodnom vjerovanju vjera ponekad kombinirala s praznovjerenjem. *Isto*, str. 284-285.

⁵⁷ SEBASTIJAN STINGL, "Romboidni brevar iz Novske", u: *Godišnjak Instituta za arheologiju*, XVIII, Zagreb, 2022., str. 157-163.

u Čazmi (crkva sv. Marije Magdalene). Monogram je u krugu utisnut u sredinu medaljona koji se datira u 17. st.⁵⁸ Također ne zaostaje ni primjerak romboidnoga brevara od bakrene legure s IHS monogramom otkriven u grobu mlađega muškarca, prilikom arheoloških istraživanja crkve sv. Luke Evanđelista u Novskoj.⁵⁹

IHS monogramno prstenje u arheološkom kontekstu

Monogramno prstenje, između ostalog i ono s IHS monogramom, prisutno je i na ranim lokalitetima sjeverne Amerike (Slika 8b-c). Arheolozi su upravo u ovom prstenju vidjeli priliku za izradu kronologije lokaliteta koje su obuhvatili francuski kolonizatori, ali se odmah javio problem nedovoljne količine podataka o proizvodnji i distribuciji ovakvih artefakata.⁶⁰ Riječ je o prstenju vezanu za 17. i 18. st., u literaturi nazvanom "Jesuit rings" (isusovačko prstenje), koje se očito koristilo mnogo šire u tamošnjem kolonijalnom društvu.⁶¹ IHS prstenje, skupa s onim s prikazom L-srca, kao i dvostrukom M (vjerojatno za: *Mater Misericordia*)⁶² dugo se vremena smatralo ishodiš-

---

⁵⁸ A. AZINović BEBEK – K. FILIPEC, "Brevari iz Lobora i drugih novovjekovnih grobalja sjeverozapadne Hrvatske", str. 284-285.

⁵⁹ S. STINGL, "Romboidni brevar iz Novske", str. 157-163.

⁶⁰ Pri tomu je izneseno i mišljenje da se treba promotriti i šira slika, odnosno za interpretaciju takvog prstenja, treba proučiti i njegov značaj na prostoru Francuske. Ovdje se također spominje da se upravo na francuskom tlu tijekom 16. st., uslijed vjerskih sukoba, proizvelo mnogo prstenja raznih tipova koje je često nosilo snažne potvrde vjerskih uvjerenja. Vrijeme kasnoga 17. st., kada su poduzete određene ekspedicije u Ameriku, povezuje se s dodatnim poticajem iz Francuske (u trenutku kad je protestantizam tamo bio ilegalan) da se proizvede više prstenja s jasnom vjerskom porukom koja se ograđuje od stava protestantizma (koji zastupa izbjegavanje likovnih prikaza svetaca i sl.). Autorica je u ovom radu dobro primijetila da je IHS monogram, koji se munjevito širi zahvaljujući isusovcima, stekao popularnost u Europi i prije njih. Literaturu o tome vidjeti u: CAROL I. MASON, "Reading the Rings: Decoding Iconographic ('Jesuit') Rings", u: *Historical Archaeology*, 44/2, Springer, 2010., str. 8-13.

⁶¹ CAROLINE MERCIER, "'Jesuit' Rings in Trade Exchanges between France and New France: Contribution of a Technological Typology toward Identifying Supply and Distribution Networks", u: *Northeast Historical Archaeology*, Vol. 40, Binghamton, 2011., str. 21-42.

⁶² Riječ je o srednjovjekovnoj marijanskoj katoličkoj molitvi "Salve Regina", koju i danas moli katolički puk.

nim oblikom, iz kojega su se kasnijim promjenama razvili izmijenjeni, ili posve drukčiji motivi.⁶³ Ovakvi motivi na omanjim ukrasnim plohamo prstenja su na naznačenom prostoru prisutni već u ranom 17. st., i to u vidu ugraviranih motiva ili pak dobivenih metodom žigosanja odnosno utiskivanja, pri čemu su motivi dobiveni reljefno (kao "povišeni"), dok su ovi prethodni udubljeni, odnosno ugravirani u ravnu površinu.

U novije vrijeme pristupilo se proučavanju ovoga prstenja s arheo-metalurškog aspekta, pri čemu se ispostavilo da je izvedeno od legura bakra. Većinom je riječ o metalu koji je neka vrsta mjedi, a upravo dodatak cinka daje bakru zlatnu boju. Prstenje je mahom rađeno u višedijelnim kalupima, dok su ukrasi mogli također nastati kao rezultat postupka lijevanja u kalupe, ili su pak naknadno ugravirani.⁶⁴ Koliko se može zaključiti, u ovom francuskom kolonizatorskom kontekstu na prostoru Amerike riječ je o, relativno jeftinu, masovno proizvedenu prstenju a nije jasno je li i u kojoj je mjeri bilo zastupljeno kao regularni nakit. U grobovima je pronalazeno nanizano oko vrata djece, u torbama, ili na rukama odraslih. Opaženo je da se na rukama odraslih javljaju u većemu broju, pri čemu je jasno da na taj način nisu mogli biti nošeni u svakodnevnom životu.⁶⁵ Nejasni su razlozi takvih postupaka, a nama se čini logično pomisliti da je svakako riječ o vjerskom i zaštitnom značenju koje je takvo prstenje moralo imati za tu zajednicu/pojedince, da bi ih prilagali na takav način.

---

⁶³ CHARLES CLELAND, "From Sacred to Profane: Style Drift in the Decoration of Jesuit Finger Rings", u: *American Antiquity*, 37, No. 2, Cambridge University Press for the Society for American Archaeology, 1972., str. 202-210. Cleland ovdje navodi kako 95% motiva tzv. isusovačkog prstenja iz oblasti Great Lakes i Mississippi Valley vodi podrijetlo od 3 prototipa. Prema njegovu mišljenju prstenje s lijevanim motivima na kružnoj ili ovalnoj pločici na obuhvaćenom prostoru datira se od 1624. do 1700., dok se ono s urezanim (ugraviranim) motivima na oktogonalnim ili pločicama u obliku srca datira od 1700. do 1780. god. Ova je teza dugo bila aktualna, ali su kasnije pronađeni dokazi koji pokazuju da nije baš pouzdana. O tome: CAROL I. MASON - KATHLEEN L. EHRHARDT, "Iconographic (Jesuit) Rings in European/Native Exchange", u: *French Colonial History*, Vol. 10, East Lansing, 2009., str. 55-73.

⁶⁴ Detaljne analize vidjeti kod: C. I. MASON – K. L. EHRHARDT, "Iconographic (Jesuit) Rings in European/Native Exchange", str. 55-73.

⁶⁵ *Isto*, str. 55-73.

Slika 8. Lijevo: IHS prsten – desetica iz Londona: © Victoria and Albert Museum. Sredina i desno: IHS isusovačko prstenje sa sjevernoameričkog kontinenta (srednja slika: C. I. MASON – K. L. EHRHARDT, "Iconographic /Jesuit/ Rings in European/ Native Exchange", u: *French Colonial History*, str. 56; slika desno prema: C. I. MASON, "Reading the Rings: Decoding Iconographic /Jesuit/ Rings", str. 9).

Pokušaji da se napravi detaljnija kronologija ovoga prstenja na sjevernoameričkom prostoru bazirali su se na definiranje ishodišnih oblika, izmjenom kojih se dolazilo do udaljavanja i ponekad gubljenja ideje o izvornom motivu. U tom kontekstu važno je bilo otkriće materijala s broda potopljena 1686. godine ("La Salle's ship La Belle") u Matagorda Bay (Texas), jer je tu na jednom mjestu pronađeno preko 1500 primjeraka tzv. isusovačkog prstenja ("Jesuit rings"), većinom u odličnom stanju.⁶⁶ Ovaj nalaz potvrdio je u znanosti već postojeće sumnje da prstenje koje se vodi pod nazivom "isusovačko" i ne treba isključivo vezati uz njih, jer je nalaz s ovoga broda potvrdio njegovo korištenje u trgovini. Međutim, prstenje se barem inicijalno veže uz isusovce, jer također postoje i pisani dokumenti koji svjedoče o tomu da je na istom prostoru prstenje darivano indigenom stanovništvu za uspješno usvajanje vjerske poduke i sl.⁶⁷ U istraživanju ovoga prstenja s prostora Quebeca C. Mercier zaključuje da se treba usredotočiti na tehnološke elemente pri njihovu oblikovanju i ukrašavanju, te da je promjena u kasnom 17. st. nije došla zbog nekog zastranjenja stila, nego zbog pojave znatno više raznolikih modela prstenja koje je cirkuliralo tim prostorom.⁶⁸ Među tzv. isusovačkim prstenjem s američkoga kontinenta ukrašenog IHS motivom upada u oči da je gotovo u pravilu riječ o jeftinome metalu, masovnoj proizvodnji

⁶⁶ C. I. MASON, "Jesuit Rings, Jesuits, and chronology", str. 233-257.

⁶⁷ *Isto*, str. 233-257.

⁶⁸ C. MERCIER, "'Jesuit' Rings in Trade Exchanges between France and New France...", str. 37-38.

(lijevanje), pri čemu prstenje djeluje jednoobrazno, učestalo je (čini se) prisutan ukras u vidu nekoliko ukrasnih žlijebova na spoju obruča i pločice. Uočavamo također (ne mora biti ispravno tumačenje) da iznad slova monograma postoje točkice, koje više sličje plamičcima,⁶⁹ što se vizualno dobro uklapa s horizontalnim hastama slova, te sličje na plamičke svijeća, kao da cijeli monogram plamti.

Više primjeraka IHS prstenja u formi desetice sačuvani su s prostora Engleske u muzejskim zbirkama, a ovdje izdvajamo primjer iz muzeja *Victoria and Albert* u Londonu (sl. 8a).⁷⁰ Riječ je o razvijenom isusovačkom obliku IHS monograma, a srebrni prsten ukrašen je granuliranim ukrasom preko vitice, pri čemu svaka granula simbolizira jedno zrnce katoličke "desetice".⁷¹ U istome muzeju susrećemo i primjerak IHS monograma (početak 16. st.) na prstenu čija je pločica oblikovana u obliku srca.⁷²

Prstenje koje je pronađeno u arheološkim kontekstima na prostoru istočnojadranske obale i širega zaleđa redovito je neusporedivo kvalitetnije izrade. Vidi se ručno iskucavanje, barem u završnoj fazi obrade. Sam obruč redovito je ukrašen vegetabilnim ukrasom. Uočeno je da su iznad slova I i S po jedna točka ili kratka crtica, dok je iznad slova H po jedna takva točka iznad obje vertikalne haste slova. Također je zapažena nešto nemarnija izvedba tri čavla ispod slova H, pri čemu se ima osjećaj da obrtniku nije bilo jasno o kojem je motivu točno riječ kada ga je kopirao. Zamijećeno je također blago proširenje gornjega završetka vertikalne te horizontalne haste križa, jednako kao i diskretni znak x na križanju vodoravne i vertikalne haste križa. Sve ove značajke zapazili smo na pojedinim prikazima IHSa

⁶⁹ Vidjeti ilustraciju: *Isto*, str. 22 (sl. 1).

⁷⁰ <https://collections.vam.ac.uk/item/O121176/ring-unknown/>, (4. 5. 2024.).

⁷¹ Za razliku od krunica, prstenje u formi desetice nije bilo striktno zabranjeno u Engleskoj u 16. st. pa su ga nastavili izrađivati i koristiti katolici, koji su odbijali prihvatiti nova protestantska pravila. Vidjeti: *Victoria and Albert Museum* u Londonu (UK): <https://collections.vam.ac.uk/item/O121176/ring-unknown/> (4. 5. 2024).

⁷² OLIVIER THUAUDET, "Le symbole du coeur dans les accessoires métalliques du vêtement et de la parure de corps (XIIIe-XVIe siècle): un 'objet' polysémique", u: *Des objets et des hommes: Etudes offertes à Michel Feugère, Drémil-Lafage, Mergoil*, 2021., str. 901.

na djelima isusovačke umjetnosti. Kao primjer možemo navesti IHS motiv na portretu sv. Ignacija Lojolskog iz 1673. godine⁷³ gdje je točno tako oblikovan monogram (križ iznad IHSa, znak x na križanju haste križa, tri karakteristična čavla ispod H, na krajevima proširene haste križa s gornje te bočnih strana).

IHS monogramno prstenje u arheološkom kontekstu na prostoru Bosne i Hercegovine te Republike Hrvatske

Prilikom arheoloških istraživanja u Gatama (Slika 9b) pronađen je srebrni lijevani prsten s oktogonalnom pločicom promjena 2,2 cm. Prsten je pronađen između grobova 110 i 111, u gotičkom sloju.⁷⁴ Na pločici se vidi varijanta IHS monograma pri čemu su jasna slova Y i S, dok je slovo H vidljivo samo u gornjem dijelu. Očito je riječ o nekoj inačici koja je kombinacija "bernardinovskog" i "isusovačkog" IHS motiva.

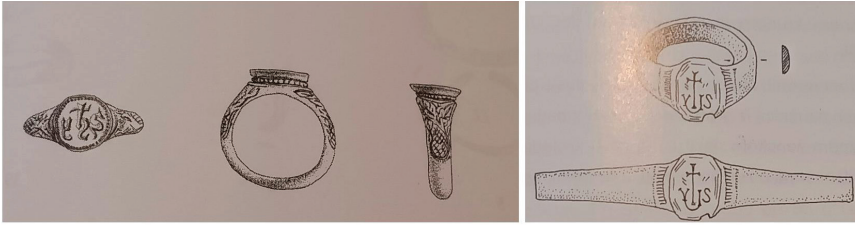
Na groblju pokraj crkve sv. Jurja na Putalju (Slika 9a) pronađen je primjerak masivnoga pozlaćenog srebrnog prstena s IHS monogramom (na gotici). Dimenzije: d = 2,5 cm; d pločice = 1,7 cm. Pločica je obrubljena nizom kuglica i oblika je nepravilnoga kruga. Na vitici prstena izveden je vegetabilni ukras od lišća koje izvire iz šišarke. Nalaz je otkriven u crkvenoj lađi, izvan groba, a prema stratigrafiji groblja autor navodi da je prsten iz II. faze koju datira u 14.-15. st.⁷⁵ Opažamo da je putaljski primjerak, prema svojim stilskim osobinama te u izvedbi monograma u klasično "bernardinovskom" maniru, najvjerojatnije jedini kasnosrednjovjekovni nalaz koji moguće pripada i sredini 15. st.

---

⁷³ MIA M. MOCHIZUKI, *Jesuit Art: Brill's Research Perspectives in Jesuit Studies*, Leiden - Boston, 2022., str. 62.

⁷⁴ VANJA KOVAČIĆ, "Gata u srednjem vijeku", u: *Gata – crkva Justinijanova doba*, Split, 1994., str. 251, 254.

⁷⁵ TONČI BURIĆ, "Putalj u srednjem vijeku", u: *Sv. Juraj od Putalja*, Split, 2001., str. 284, T. XIII./2

Slika 9. Lijevo: IHS prsten – crkva sv. Jurja na Putalju (prema: TONČI BURIĆ, "Putalj u srednjem vijeku", u: *Sv. Juraj od Putalja*, Split, 2001., T. XIII./2). Desno: IHS prsten iz Gata kod Omiša (prema: VANJA KOVAČIĆ, "Gata u srednjem vijeku", u: *Gata – crkva Justinijanova doba*, Split, 1994., str. 251).

Kod crkve sv. Jure u Kruševu kod Obrovca (Slika 10b), u grobu 23 iznad kojega je bila monolitna nadgrobna ploča, otkriven je brončani IHS prsten, visine 2,4 cm. Na vrhu vitice "D" presjeka zalemljena je ovalna ploča s plitko ugraviranim IHS monogramom iznad kojega je križ. Autor grupu ukopa kojoj pripada i grob 23 datira u 15. ili prvu četvrtinu 16. st. Pokojnik je ukopan u anatomskom položaju, orijentiran jugozapad - sjeveroistok. Grobna konstrukcija je u vidu kamene škrinje (vertikalno položene kamene ploče i horizontalna poklopnica). U grobu su pronađene kosti još najmanje pet osoba, čije su lubanje odložene na hrpu preko nogu osobe ukopane u anatomskom položaju. Zbog položaja IHS prstena u grobu, autor smatra da je naknadno tu dospio. Nejasno je, ali pretpostavljamo da misli da je lokacija prstena poremećena, vjerojatno prilikom jednog od kasnijih ukopa. Za razumijevanje okolnosti vremena odlaganja ovog prstena važno je napomenuti da se padom Obrovca 1627. godine i Kruševo našlo pod vlašću Osmanlija, a krajem 17. st. dolazi pod mletačku vlast.⁷⁶

Slika 10. IHS prstenje: Dragović (lijevo, prema: ANTE MILOŠEVIĆ, *Arheološka topografija Cetine*, Split, 1998., str. 102); Kruševo (desno, prema: JAKOV VUČIĆ, "Arheološka istraživanja kod crkve sv. Jure u Kruševu", u: *Diadora*, 24, Zadar, 2010., T. 8,16).

⁷⁶ JAKOV VUČIĆ, "Arheološka istraživanja kod crkve sv. Jure u Kruševu", u: *Diadora*, 24, Zadar, 2010., str. 101, 125, 135, T. 8,16.

Upadljivo je da je na svim lokalitetima ovakvo prstenje otkriveno na prostoru uza crkve. Takvu situaciju imamo i na lokalitetu manastira Dragović (Stari manastir) u selu Koljane kod Vrlike (RH). Tu su provedena rekognosciranja te manja zaštitna istraživanja 1954. i 1955. godine pod vodstvom S. Gunjače (Slika 10a).⁷⁷ Oko njega postoji spor u čijem je posjedu bio na prijelazu kasnoga srednjeg u novi vijek. Poznata je činjenica da je šire područje Vrlike i Knina prostor koji je od ranoga srednjeg vijeka bio u kulturnom i konfesionalnom smislu pod utjecajem Zapada. Međutim, do promjene je došlo krajem 17. i početkom 18. st., s intenzivnim doseljavanjem vlaških populacija pravoslavne ispovijesti, pri čemu se situacija usložnila.⁷⁸ U to vrijeme uspostavljena je unijatska, grkokatolička crkva za potrebe novodoseljenoga stanovništva. Pri tomu je za dalmatinskoga unijatskog, odnosno grkokatoličkog biskupa imenovan Nikodim Busović, a dodijeljen mu je tada nekorišteni katolički samostan Dragović na Cetini.⁷⁹ Međutim, unijatska praksa vrlo je brzo prekinuta na tom prostoru. Dragović je očito u kasnijim povijesnim okolnostima pripao pod upravu Pravoslavne crkve te se u tom smislu promatra kao "srpski i pravoslavni", iako se nalazi na prastarom hrvatskom prostoru i ponikao je iz katoličkoga konteksta. Prilikom arheoloških istraživanja iz sonde ispred staroga manastira, između ostalih nalaza, otkriven je i prsten s karakteristično oblikovanim IHS monogramom u krugu, s križem iznad slova H.⁸⁰ Budući da smo već ukazali na činjenicu da je ovako likovno oblikovan Isusov monogram na osobnom luksuzno izrađenom prstenju izravno vezan uz katolički vjerski kontekst, predlažemo da bi ovako specifičan nalaz mogao razriješiti i nedoumice oko korisnika ovoga crkveno-samostanskog prostora u vremenu prije doseljenja novoga pravoslavnog stanovništva.⁸¹

---

⁷⁷ ANTE MILOŠEVIĆ, *Arheološka topografija Cetine*, Split, 1998., str. 101-103.

⁷⁸ DRAGAN MARKOVINA, "Bukovica u mletačkoj demografskoj i vjerskoj politici 18. stoljeća", u: *Godišnjak Titius: godišnjak za interdisciplinarna istraživanja porječja Krke*, Vol. 4, Split, 2011., str. 99-109.

⁷⁹ *Isto*, str. 102.

⁸⁰ A. MILOŠEVIĆ, *Arheološka topografija Cetine*, str. 102, sl. 166.

⁸¹ Pri tomu naravno nipošto ne želimo umanjiti njegov značaj i za pravoslavne vjernike koji su ga naslijedili i imaju također pravo njegovati sjećanje na njegovo korištenje.

Slika 11. IHS prsten iz Gorice kod Gruda (fotoarhiva Arheološke zbirke sv. Stjepana u Gorici kod Gruda, ustupio fra Ante Marić).

Prilikom arheoloških istraživanja prostora unutar i okolo stare crkve sv. Stjepana Prvomučenika u Gorici kod Gruda, koje je vodio arheolog T. Glavaš, otkriveno je mnoštvo zanimljivog i reprezentativnog arheološkog materijala. Tijekom istraživanja otkrivena je starokršćanska crkva s baptisterijem i piscinom, te kasnija ranosrednjovjekovna crkva s karakterističnim nalazima predromaničke kamene plastike, posve usporedne s onom sa susjednih dalmatinskih lokaliteta. Ova se crkva dalje stoljećima koristila, a oko nje se formiralo groblje, te je *de facto* riječ o još uvijek aktivnom katoličkom groblju.⁸²

U Dnevniku istraživanja, za 23. lipnja 1997., arheolog T. Glavaš zabilježio je kako je "na neistraženom prostoru istočno do južne apside starokršćanske bazilike na dubini od 0,50 m nađen jedan srebrni pozlaćeni prsten u blizini groba među ljudskim kostima (Slika 11). Prsten je deformiran pod teretom tla. Pločica mu je okrugla s vegetabilnim ornamentom i monogramom IHS."⁸³ U monografiji je pod brojem 297 (inventarna knjiga – metal – 66) donesena fotografija

⁸² Inače je sam lokalitet poznat kao Šamatorje što jasno ukazuje na njegovu drevnu grobnu namjenu. Rezultati istraživanja tek su nedavno objavljeni u vidu monografije na kojoj je radila grupa autora. VINKO MIKULIĆ - ANTE MARIĆ – MIRAN PALČOK (ur.), *Gorica od drevne Imote*, Gorica, 2020.

⁸³ *Isto*, str. 86.

nalaza uz pojašnjenje da je riječ o srebrnom prstenu s pozlatom, promjer 2,8 cm x 1,9 cm, debljina 0,1 cm, širina 0,5 cm, s pločicom promjera 1,7 cm i težinom 4,14 g. Autorica datira prsten od 14. do 16. st. Pločica prstena je okrugla, nakalemljena na obruč koji je s vanjske strane dekoriran dvjema isprepletenim vrpčama i vegetabilnim motivima. Na pločici je utisnut IHS monogram u krugu.⁸⁴ Ovom detaljnom opisu dodali bismo još da je u osnovi riječ o IHS monogramu isusovačkog tipa. Dakle, u pitanju su standardna slova i posve jasan prikaz križa iznad H. Međutim, u izvođenju detalja osjeća se određena nepreciznost, koja bi možda mogla biti dokaz ručne izrade. Prikaz tri čavla ispod slova H jedva se može prepoznati (više slični na neke plamičke). Iznad slova I i S, te iznad obje vertikalne haste slova H nalazi se po jedna veća razvučena točka. Na presjeku krakova križa nalazi se x motiv koji bismo, usporedbom s nekim drugim ikonografskim primjerima oblikovanja ovog dijela križa, mogli tumačiti kao neke zrake, odnosno isijavanje. Zanimljivo je također oblikovanje završetaka horizontalnog i gornjeg dijela vertikalne haste križa, jer umjesto standardnoga ravnog proširenja kao oznake ruba, imamo pomalo specifičan oblik koji podsjeća na šiljak strelice ili koplja. Pločica ima jasno križno definirani rub sa žlijebom.

Slika 12. Dragović (vidjeti ispod sl. 10); Gorica (vidjeti ispod sl. 11); Rapovine (prema: M. MARIĆ BAKOVIĆ – S. MANĐERALO, *Rapovine – groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*, str. 51).

U organizaciji Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno provedena su arheološka istraživanja groblja i crkve sv. Petra u Rapovinama kod Livna (u razdoblju između 2010. i 2013. godine), kada su pronađeni materijalni ostatci predromaničke crkve sv. Petra iz posljednje četvrtine 9. st., odnosno iz vremena hrvatskih knezova Branimira i Muncimira. Riječ je o zavjetnoj crkvi koju je izgradio neki

⁸⁴ *Isto*, str. 307.

od livanjskih dostojanstvenika. Crkva je tu u kontinuitetu stajala od posljednje četvrtine 9. do potkraj 17. st. Uz nju se oblikovalo i groblje (najkasnije tijekom kasnoga srednjeg vijeka), koje se postupno širilo oko crkve. Nakon rušenja crkve krajem 17. st. ukapanje se nastavilo i na njezinim ruševinama, te se intenziviralo u 19. st. Riječ je o još uvijek aktivnom katoličkom groblju.⁸⁵ Na ovom lokalitetu je ranije slučajno otkriven grob u kojemu je nađen pozlaćeni prsten s IHS monogramom datiran u 16. st (Slika 12c).⁸⁶ U prvoj objavi navodi se da je riječ o prstenu s Isusovim monogramom iz 16. st. koji potječe iz slučajno otkrivenog kasnosrednjovjekovnoga groba, te da su takvo prstenje smjeli nositi samo svećenici.⁸⁷ U dopunjenom opisu stoji da je riječ o prstenu, inv. br.: FMGG-521, promjera 20 mm, težine 5,55 g, s IHS monogramom na ovalnoj pločici, čija je površina obruča ukrašena imitacijom kapitela s volutama.⁸⁸ Ovdje bismo dodali da je na obruču pored vidljivih volutica jasno riječ o vegetabilnom motivu, te da se ispod slova H nalazi nevješto izveden prikaz tri čavla, koji ovdje doista djeluje kao neki florealni motiv (ljiljan), ali iz prethodno predstavljenih primjera znamo da su (barem bi trebali biti) u pitanju čavli. Iznad slova I i S, te iznad obje vertikalne haste slova H nalaze se točkice, baš kao na primjerku iz Gorice kod Gruda. Jednako kao i na goričkom prstenu i ovdje imamo znak x na sjecištu križnih krakova, koji u livanjskom slučaju više slični na zvjezdicu. Također je prisutan i

---

⁸⁵ MARIJA MARIĆ BAKOVIĆ – STIPO MANĐERALO, *Rapovine – groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*, Livno, 2023., str. 7, 11. Ovdje je zanimljivo spomenuti jedan stariji epigrafički nalaz koji je 1885. god. na groblju u Rapovinama pronašao livanjski župnik fra Ante Brešić kao obložnu ploču (spolia) u jednom ranonovovjekovnom grobu. Na gredi je naveden zavjetni natpis na latinskom jeziku koji govori da je dedikant i donator, pripadnik livanjske vlastele, posvetio crkvu sv. Petru apostolu, za spas svoje duše, a uz natpis se na gredi nalaze karakteristični predromanički skulpturalni ukrasi.

⁸⁶ MAJA PETRINEC – TOMISLAV ŠEPAROVIĆ – BONO MATO VRDOLJAK, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, Split, 1999., str. 37, 92, kat. br. 258; M. MARIĆ BAKOVIĆ – S. MANĐERALO, *Rapovine – groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*, str. 49-50.

⁸⁷ M. PETRINEC – T. ŠEPAROVIĆ – B. M. VRDOLJAK, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, str. 37.

⁸⁸ M. PETRINEC – T. ŠEPAROVIĆ – B. M. VRDOLJAK, *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, str. 92, kat. br. 258; M. MARIĆ BAKOVIĆ – S. MANĐERALO, *Rapovine – groblje i crkva sv. Petra u Rapovinama*, str. 51.

jasan kružni "okvir" cijelog motiva sa žlijebom. U odnosu na gorički primjerak opažamo iznimnu sličnost, kao i okolnost da su oba nalaza vezana za grobove uz katoličke crkve te da su vrlo lijepe izrade, od plemenitih metala. Reklo bi se da je livanjski primjerak rađen s mnogo više preciznosti, s jasnije oblikovanim motivima na pločici. Opaža se i razlika u ukrasima na obruču, iako je očito osnovna ideja prikaza vegetabilnih motiva bila ista.

Zaključak

Rezimirajući sve navedeno, možemo zaključiti da IHS monogram, u formi u kojoj se javlja krajem kasnoga srednjeg vijeka a osobito od 20-ih godina 15. st. (s posebnom zaslugom sv. Bernardina Sijenskog), dobiva svoju specifičnu formu koja se od 40-ih godina 16. st. našla u nešto izmijenjenu obliku i kao simbol isusovačkoga reda. "Bernardinovska" varijanta ovoga monograma je osobito specifična po natpisu goticom, te crtom abrevijacije iznad vertikalne haste slova h koja prvotno tek podsjeća na križ, a ubrzo i postoje definirani simbol križa. Monogram se često nalazi u krugu okruženu zrakama, a karakteristične su zlatna boja slova monograma te plava podloga. No, postoje varijante u kojima izostaju pojedini elementi. U kasnijoj, "isusovačkoj" varijanti vidimo standardna latinična slova IHS i posve definirani motiv križa iznad slova H, dok se ispod H nalazi motiv tri čavla koji ponekad izlaze iz nekog recipijenta, dok je cijeli monogram u ovalnom ili kružnom okviru. Pri tomu su motivi kruga ili ovalnog oblika oko monograma te prikaz sunčevih zraka oko mogući, ali nisu nužni. U ovakvom se prikazu monogram proširio cijelim zapadnim svijetom, a uskoro i prostorom Amerike, gdje se često susreće upravo kao motiv na prstenju i u literaturi se naziva "isusovačkim prstenjem". Motiv IHS monograma se u ovoj definiranoj zapadnoj formi početkom novoga vijeka izrazito proširio Europom, ali i nama osobito zanimljivim prostorom istočne obale Jadrana i širega zaleđa, gdje ga pronalazimo u različitim kontekstima, osobito na arhitekturi (sakralnoj i profanoj, najčešće na ulazima crkava i obiteljskih kuća). U arheološkim kontekstima ovaj se monogram našao na ostacima glaziranoga posuđa, liturgijskih predmeta, raznih predmeta povezanih s vjerom te na prstenju. Važno je primijetiti da se IHS monogramno prstenje s ovog prostora uvelike razlikuje i kvalitetom i oblikovanjem od primjerice onoga pronađena na sjevernoameričkom kontinentu, za koje se može

reći da je puno lošije kvalitete, proizvedeno očito u serijskoj proizvodnji s nekom drukčijom namjenom (možda uvelike dijeljeno na poklon na vjeronauku ili sl., kako je zabilježeno u literaturi, ali i korišteno u trgovačkoj razmjeni s indigenim stanovništvom, što je također potvrđeno). IHS monogramno prstenje otkriveno u dva groba prilikom arheoloških istraživanja u Bosni i Hercegovini (u Rapovinama kod Livna te u Gorici kod Gruda), kao i pojedini primjerci iz Republike Hrvatske – ukazuju na mnogo bolju kvalitetu izrade, plemeniti metal, preciznije manualno graviranje (barem u završnoj fazi obrade). Stoga se može zaključiti da je namjena ovoga prstenja bila drukčija u odnosu na ono sa sjevernoameričkoga kontinenta. Ovo prstenje je gotovo sigurno pripadalo nekom svećeniku ili biskupu. Nije slučajno ni to što je na ovdje spomenutim lokalitetima to prstenje pronađeno u grobovima uz/unutar crkvi. Sve navedeno ukazuje i da je riječ o motivu koji je u ovoj svojoj razvijenoj "isusovačkoj" (ali i prethodnoj "bernardinovskoj") formi ponikao iz katoličkoga vjerskoga kruga i širio se tim istim kanalima, te do današnjeg dana ostao iznimno prisutan kao učestali motiv na katoličkom svećeničkom misnom ruhu i liturgijskim predmetima. Prisutnost ovako oblikovanoga monograma (u "bernardinovskoj" ili "isusovačkoj" varijanti), ukoliko predstavlja dio osobne nošnje (luksuznije prstenje), ili pak stav vlasnika kuće (uklesano na arhitekturi, na posebnim liminalnim prostorima, poput ulaza), može se smatrati izravnom poveznicom korisnika s katoličkom denominacijom (pri tome isključujemo sjevernoameričke lokalitete, jer je distribucija ovakvog prstenja tamo bila drugačije usmjerena). Ovoj kategoriji posve sigurno pripada prstenje otkriveno na lokalitetima: Gorica kod Gruda, Rapovine kod Livna, manastir Dragović, te u crkvi sv. Jurja na Putalju. Pri tomu bi se jedino prsten iz crkve sv. Jurja na Putalju mogao smatrati doista klasičnim kasnosrednjovjekovnim prstenom. Ostalo prstenje nastalo je tragom "isusovačke" razvijene varijante monograma, što znači da se veže uza 40-te godine 16. st., ili pak nešto kasnije vrijeme. Međutim, prisustvo "bernardinovskih" IHS motiva na glaziranom posuđu očito nije dovoljno indikativno u kontekstu denominacijskih raščlambi, jer je riječ o luksuznoj trgovačkoj robi koja je cirkulirala prvenstveno zbog svoje vrijednosti i atraktivnosti. Za ostale kategorije nalaza trebalo bi napraviti mnogo opsežniju studiju u okvirima novovjekovne arheologije.